

УДК 340.61

Мораль і право: проблеми співвідношення

Morality and law: the problem of correlation

Ю. П. Крисюк,
Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки,
кандидат юридичних наук, ст. викладач

Постановка проблеми. Право – категорія етична. Немає і не може бути права, до якого не можна було б застосувати моральні оцінки, передусім, з точки зору добра і зла, чесного й безчесного тощо. Моральні норми, виникаючи в процесі життєдіяльності суспільства, спочатку не мають «законоположної інстанції». Трансляція соціально-нормативного досвіду здійснюється в процесі міжособистісної та масової взаємодії людей від покоління до покоління. Таким же чином здійснюється й соціальний контроль, який в інституалізованих регулятивних системах виконують установки. Однак, у відповідь на об'єктивну потребу більш визначеного захисту прав та інтересів особистості, соціуму й держави на певному етапі розвитку людського суспільства виникає право – визнаний державою найважливіший регулятор відносин у суспільстві, найефективніший засіб вирішення неминучих соціальних конфліктів, забезпечення соціального й правового порядку, прав та інтересів людини і громадянина.

Ступінь наукової розробленості теми. Різним аспектам цієї важливої теоретичної та практичної проблеми присвячено праці О. А. Лукашевої, Г. В. Мальцева, А. М. Величка, М. Г. Діденка, В. М. Селіванова, М. І. Козюбри та інших.

Однак автор вважає необхідним вирішити наступні завдання: розглянути проблему справедливості як морально-правову категорію; обґрунтувати значення вільного вибору людини та необхідність певного його обмеження в аспекті забезпечення правового та соціального порядку в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Право та мораль – соціальні регулятори, структурно-функціональна характеристика яких розкривається через поняття

нормативності, невід’ємне від соціальної діяльності людей, їх суспільних відносин і буття. Соціальні норми виникають з об’єктивної потреби соціальних систем в саморегуляції, підтриманні стабільності та порядку; норма виникає в процесі діяльності людей, котра об’єктивно зумовлена способом виробництва; норма невіддільна від відносин обміну, характер яких також детермінований способом виробництва та розподілу; матеріальні та духовні блага, які є об’єктом обмінних відносин, не довільні, а задані існуючими економічними й соціально-культурними умовами [1, с. 15].

Призначення правових і моральних норм, які виникають безпосередньо у суспільних відносинах й фіксують специфічні способи взаємодії людей, полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку членів суспільства. Водночас це різні соціальні регулятори із власною специфікою. З’ясування спільного та специфічного в праві й моралі дуже важливе в сенсі вивчення способів їх впливу на свідомість та поведінку людей, форм їх взаємовпливу та взаємодії. Об’єктивні правові норми, які фіксують соціальну взаємодію учасників суспільних відносин, передують закону, покликаному закріпити те, що характеризується як «правова природа речей». Поза правовими характеристиками залишаються порівняно незначні сфери суспільних відносин, регуляторами яких постають норми моралі, релігії, неправові звичаї та традиції.

Мораль – система історично визначених поглядів, норм, принципів, оцінок, переконань, які знаходять вираження у вчинках та діях людей, регулюють їх ставлення один до одного, до суспільства, певного класу, держави і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки. Їх критеріями постають категорії добра, зла, чесності, благородства, порядності, совісті. З таких позицій даються моральна інтерпретація та оцінка всіх суспільних відносин, вчинків та дій людей.

Спільність права і моралі визначається їх структурною характеристикою. Правова і моральна системи – багатомірні утворення, тому їх соціальна дія розкривається в єдності всіх елементів, що до них входять: суспільних відносин, суспільної свідомості, норм. Г. В. Мальцев переконаний, що нормативно-регулятивні системи мають «складну і динамічну структуру, яка об’єднує

відносини, норми та ідеї в комплекс, котрий, власне, і складає зміст цих систем» [2, с. 222]. Тому, виокремлюючи в правовій системі правові відносини, правосвідомість, правові норми, а в моральній – етичні відносини, моральну свідомість, етичні норми, ми повинні враховувати складну діалектику взаємодії елементів в межах цих систем. Єдність суспільних відносин визначає їх спільність, хоч це не означає ігнорування специфіки кожної з них, яка визначається їх орієнтацією на різні аспекти поведінки та свідомості особи. Правові, і моральні норми завжди є фіксацією суцього та формуванням на його підставі належного. Належне постає як активний засіб освоєння об'єктивної реальності, покликаний організувати поведінку членів суспільства, змусити їх діяти відповідним чином незалежно від особистих інтересів та устремлінь. Адже правові і моральні вимоги, виражаючи загальну необхідність соціального розвитку, все ж адресовані конкретним індивідам і соціальним спільнотам, інтереси яких можуть суперечити об'єктивній необхідності. Аналіз природи права свідчить про присутність у ньому моральної складової, певного ідеалу, якому воно повинно відповідати. «Закон, і в цьому виявляється його неоціненне значення, завжди містить в собі мету, певний ідеал людської поведінки та облаштування суспільного життя. Він за своєю природою зорієнтований на таку модель організації суспільства, яка визнається справедливою. Закон не лише закріплює певне становище речей, визнаючи його правильним, безпечним, належним, а й ніби проектує життя людського суспільства на майбутнє. Не бажаючи задовольнитися соціальною та політичною дійсністю, хоч і визнаючи та легалізуючи її, закон змушує підлаштувати під певну мету життя кожної окремої людини та всього суспільства загалом» [3, с. 190]. Історичний досвід підтверджує, що досить часто норми етики набували характеру правових і навпаки. Десять заповідей визнаються обов'язковими для усіх християн і мають виконуватися ними незалежно від законодавчого закріплення. Та, наприклад, заповідь «не убий» присутня в законодавстві практично всіх держав і має значення безумовного юридичного закону, залишаючись при цьому нормою етики. Адже, прийнявши диспозицію та гіпотезу етичної норми, право дає їй юридичну санкцію, однак моральна санкція не зникає, існуючи одночасно з юридичною. Очевидно, що етичний ідеал, сліди якого знаходимо в праві, включає: етику або Правду (поняття

про добро і зло), ідею свободи особистості та мету особистого та суспільного розвитку (соціально-політичний ідеал та сенс людського життя). Ці складові етичного начала одночасно є й об'єктивними ознаками права як соціально-політичного і – одночасно – духовного феномена.

Але поділ етичного начала на внутрішні елементи не означає їх автономної замкнутості чи самодостатності. Не випадково його визначають такими різними термінами як «етичне начало», «моральний ідеал», «етичний ідеал», «ідеал свободи». Безумовно, основою моралі є саме ідея свободи, котра надає сенсу і високого значення як етичному началу, так і меті суспільного та особистого розвитку. Свого часу потяг до свободи знайшов вираження в принципах політичної демократії, економічного лібералізму, відокремлення церкви від держави, індивідуалізму в приватному житті, лібертарно-юридичних концепціях, навіть в комуністичних принципах влади суспільних інтересів над індивідуальними. Свобода, як відзначав Г. П. Федотов, «... це пізнана та витончена квітка культури й моралі» [цит. за 4, с. 6]. Тільки в культурі вільна людина знаходить найширші можливості для власного самовираження, досягнення найсокровенніших бажань, усвідомлюючи при цьому обмеженість як бажань, так і можливостей їх реалізації. В процесі розвитку людства свобода стала дійсно однією з абсолютних соціальних цінностей життєдіяльності людини, одним із основних принципів її існування. Саме тому свобода може служити критерієм людського прогресу, в тому числі і в галузі державно-правових форм.

Безумовне право людини «бути» лежить в основі її права на всебічний розвиток особистості в суспільстві, права, яке має бути не лише проголошене, а й захищене від зовнішніх випадковостей і чужого свавілля. Це своєю чергою передбачає певні обмеження особистої свободи чи природних прав людини, мета яких передусім – забезпечення гармонійного поєднання особистісного начала та спільного блага. Це дозволяє досягти формальної рівності в суспільних відносинах і є головною сутністю системи позитивного права чи окремого юридичного закону як невід'ємної складової соціального порядку. Діюче законодавство називається позитивним, оскільки воно потенційно наділене силою примусу, є нормативною формою вираження свободи шляхом втілення в життя юридичної рівності людей.

В. С. Соловйов дійшов висновку, що «свобода є необхідним змістом будь-якого права, а рівність – його необхідна форма. Відмініть свободу, і право стане своєю протилежністю, тобто насиллям» [цит. за 4, с. 8]. Однак, щоб позитивне право діяло ефективно, забезпечувало в суспільстві порядок і свободу, воно має спиратися на правосвідомість людини, котра пізнала й усвідомила необхідність як таку.

Досліджуючи питання про взаємодію права і моралі, більшість правознавців дотримуються думки, що все, регульоване правом, так чи інакше підлягає моральній оцінці. Іншою була позиція П. Є. Недбайла, який вважав, що «існують такі сфери суспільних відносин, регулювання яких є байдужим в моральному відношенні в силу того, що вони не вимагають моральної оцінки, де достатнім є лише правовий вплив. До них належать, наприклад, порядок огляду місця події, правила ведення судових протоколів, нотаріальне посвідчення документів, процесуальні строки, строки скликання сесій Ради, багато дій з управління та ін.» [5, с. 2–33].

Однак при з'ясуванні спільного між правом й мораллю слід брати до уваги головну закономірність: мораль невіддільна від права і є одним із аспектів правових відносин. Право як явище, що протистоїть беззаконню та безладдю, виконує соціальну місію впорядкування суспільних відносин. Воно виникає тоді, коли формуються нові виробничі відносини, при яких моральне регулювання не здатне скоординувати відносини особистості й суспільства і з'являється потреба в жорстких формах впливу на них. Ця історично необхідна форма соціального регулювання за своєю природою є не лише правовою, а й моральною, оскільки юридична регламентація суспільних відносин є виразом справедливості, в якій конкретизуються універсальні категорії добра і зла.

«Справедливість, – наголошує Дж. Ролз, – це перша чеснота суспільних інститутів, як істина – перша чеснота системи думки» [6, с. 19]. У всі часи ідея права пов'язувалась з людським прагненням до справедливості, асоціювалась з ідеями справедливості, її забезпечення в суспільстві. На думку М. І. Козюбри, будь-який «соціальний нормативний інститут, навіть бездоганний за юридичною формою, який не втілює ідеї справедливості, не може бути названий правом. Справедливість надає праву і закону відповідного їм змістовного забарвлення, гнучкості і динамізму, вона спонукає до критичного сприйняття конкретного закону чи іншого

нормативного акта» [7, с. 86]. Головне, що справедливість надає праву і закону відповідного людського виміру, об'єктивно орієнтуючи на конкретний баланс людських потреб і інтересів, тим самим водночас позбавляючи право і юридичний закон абстрактного характеру.

Аналіз справедливості з точки зору права передбачає її тлумачення через осягнення змісту категорії «право як втілення справедливості» та «справедливість як моральна детермінанта юридичних відносин». Справедливість за своєю природою є скоріше явищем моральним, ніж правовим, хоча його існування в суспільстві як моральної цінності неможливе без нормативного оформлення в певні правила, приписи, в т. ч. і юридичні. І хоча ідея справедливості в процесі історичного суспільного розвитку поступово раціоналізується, що, зокрема, відображається у логічній обґрунтованості тих чи інших юридичних форм права, все ж, як уявляється, за допомогою жодного юридичного акта не можна зміцнити моральність у суспільстві, якщо не будуть задіяні інші суспільні, взаємопов'язані з правом, важелі. Доречно в цьому випадку згадати слова Е. Дюркгейма: «...Моральність – це обов'язковий мінімум і сувора необхідність, це хліб насущний, без якого суспільства не можуть жити» [8, с. 58]. Цивілізаційна модель, спрямована на задоволення виключно матеріальних потреб, реалізацію матеріальних цінностей, не має історичної перспективи. Духовність, принципи моралі, в т. ч. й справедливості, становлять специфічний соціогенний механізм суспільства, що сприяє постійному еволюційному пошуку раціональних форм права, політики та закону, за допомогою яких реалізуються людські здібності, особа пристосовується до навколишніх умов за рахунок залучення до накопиченого людством духовного досвіду, історичної пам'яті, сукупного суспільного інтелекту, колективного народного розуму. Невипадково нині справедливість становить осердя загальноновизнаних сучасним цивілізованим світом принципів права, в тому числі й міжнародного. У цьому плані справедливість можна розглядати як одну з основних засад суспільної правосвідомості.

Право та мораль як соціальні регулятори незмінно мають справу з проблемами вільної волі індивіда та його відповідальності за власні дії. «Свобода волі» – так традиційно визначається ця проблема, що має важливе значення для з'ясування

ставлення людини до зовнішнього світу, її орієнтації в сфері моралі та права. В правовій площині свобода волі це здатність і можливість особи здійснювати власний вибір і поводитись у відповідності з особистими інтересами і цілями за умови реалізації певних прав, дотримання обов'язків та несення відповідальності. Подібний вибір завжди здійснюється в умовах дії невизначеної кількості факторів (матеріального і нематеріального характеру), неповнота знань про які виявляє себе в цій ситуації як реальне обмеження поведінки. Що стосується визначального характеру впливу таких факторів, то він зумовлений: «по-перше, об'єктивними можливостями процесу задоволення індивідуальних потреб та інтересів; по-друге, офіційними вимогами діючого юридичного акта; по-третє, вимогами моралі, громадського порядку та спільного блага» [4, с. 10].

Фактично тільки людина (саме в цьому полягає соціальна природа свободи) здатна обмежити власну волю. Визнаючи (усвідомлюючи) спільні цінності суспільства, набуваючи нових знань про реальність, вона корегує особисту систему цінностей. Юридично межею індивідуальної свободи є суб'єктивні права. Однак воля індивіда виявляє себе як правове явище, якщо не суперечить вияву волі інших окремих індивідів або спільної волі будь-якої соціальної цілісності. Невипадково пошук правового значення законодавчого акта здійснюється багатьма представниками філософії та теорії права через визначення чітких меж поведінки людини, які вона не повинна переступати у вільному використанні своїх потенційних можливостей. Особливо гостро подібне питання постає у сфері кримінального права, норми якого спрямовані на захист правомірної поведінки особи через чітке нормативне визначення межі дозволеного діяння і відповідного покарання у випадку її порушення. Невипадково Ч. Беккарія наголошував, що «метою покарання є попередження нових діянь злочинців, які шкодять співгромадянам, й утримання інших від подібних дій. Тому необхідно застосовувати такі покарання та способи їх здійснення, які були б адекватні злочину, впливали головним чином на душі людей і не завдавали значних фізичних страждань. Суворість покарання повинна відповідати рівневі розвитку культури суспільства; тому ні одне покарання не повинно бути виявом насильства одного чи багатьох над окремим громадянином, воно повинно бути за своєю суттю гласним, невідворотним,

мінімальним із усіх можливих за даних обставин, відповідним злочинів та передбаченим у законах» [9, с. 247]. По суті, впродовж усього свого розвитку право виконувало функцію офіційного мірила соціальної свободи як показника меж належного й можливого. Дозволи й заборони як норми права поставали елементами нормативної структури оформленості свободи в суспільному бутті. Вони ніби окреслювали межу досягнутої свободи волі, простір якої людині невідомий, межу між несвободою та свободою на відповідному щаблі історичного розвитку.

Право – це дзеркало людської природи. В ньому є все, що є в людині, – раціональне й ірраціональне, те, що людину вивисує над собою і нице, соціальне духовне та ще багато-багато іншого. Право пов'язане каузальними залежностями і з соціумом, і з людиною. В природі останньої обов'язково мають бути присутні вихідні проформи, першофеномени чи архетипи тих нормативно-ціннісних конструкцій, які визначають її морально-правову поведінку. Якби соціально-правові норми не відповідали людській природі, вони ніколи не змогли б закріпитися в антропосоціосфері. Коли люди створюють, відтворюють, зміцнюють чи, навпаки, руйнують соціально-правову реальність, роблячи це то свідомо, то неусвідомлено, вони безумовно виходять із данностей своєї людської природи, спираються на власні сили в бутті. Діяти по-іншому та спиратися на щось інше вони просто не можуть.

Антропосфера, яка окреслює коло існування «людини розумної», – це триєдність її вітальності, соціальності та духовності. Людина вітальна – це природна людина з усіма її вродженими ознаками. Людина соціальна – це людина політична («політична тварина», за визначенням Аристотеля), людина моральна і людина юридична. Людина духовна – це «символічна тварина», як назвав її Е. Кассіер, здатна орієнтуватися в світі знаків, значень, символів і сенсів, від найбільш простих до найскладніших і високих. Однією з головних сутнісних рис людини є трансгресивність. Здатність переступати межу звичного чи дозволеного подвійна і має як позитивний, так і негативний вимір. З одного боку, це бажання й готовність прагнути незвіданого, відкривати нове, творити. На цьому шляху виникають найрізноманітніші продукти людської творчості, з'являються винаходи, художні шедеври, абсолютно нові форми світопояснення, наукові відкриття, філософські

моделі світобудови. Але трансгресивність здатна породжувати негативні соціальні наслідки, може виявлятися у здійсненні аморальних та протиправних вчинків. Право виникає як додаткове дисциплінарне начало, завдання якого полягає в тому, щоб оберігати творчу трансгресивність й обмежувати її негативно орієнтовані форми. Воля до самоствердження, творчості й свободи неunikно мала зіштовхнутися з волею до порядку. Своєрідність права в тому, що воно обмежує свободу заради свободи, покликане оберігати ту необхідну ступінь свободи, без якої неможливі ні творчість, ні здорове самоствердження, ні повнокровна людська життєдіяльність і гасити розбурхане полум'я свободи, якщо вона переходила у свавілля і починала загрожувати свободі інших громадян, шкодити основам цивілізованості, державності, соціального порядку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Оцінка правових систем в категоріях моралі – один із найважливіших аксіологічних критеріїв права. Адже моральний вимір права – необхідна умова вдосконалення правових систем соціального та правового порядку в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Лукашева Е. А. Право, мораль, личность / Е. А. Лукашева; отв. ред. В. М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1986. – 263 с.
2. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право / Г. В. Мальцев. – М.: Мысль, 1977. – 255 с.
3. Величко А. М. Нравственный идеал и право / А. М. Величко // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 187–203.
4. Диденко Н. Г. Право и свобода / Н. Г. Диденко, В. Н. Селиванов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 4–27.
5. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М.: Наука, 1960. – 295 с.
6. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск: Наука, 1995. – 212 с.

7. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв / М. Козюбра // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 83–96.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1996. – 575 с. – (Социологическое наследие).
9. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М.: СТЕЛС; МППА «БИМПА», 1995. – 303 с.

Крисюк Ю. Мораль і право: проблеми співвідношення.

Анотація. Статтю присвячено аналізу взаємовпливів та взаємозв'язків між мораллю і правом як основними регуляторами життєдіяльності особистості, соціуму й держави з точки зору теорії справедливості та вільного вибору людини, поєднаного з необхідністю забезпечити соціальний порядок і правопорядок.

Ключові слова: мораль, право, справедливість, вільний вибір людини, соціальний порядок, правопорядок.

Крысюк Ю. Мораль и право: проблемы соотношения.

Аннотация. Статья посвящена анализу взаимодействия и взаимосвязи между моралью и правом как основными регуляторами жизнедеятельности личности, социума и государства с точки зрения теории справедливости и свободного выбора человека, в их взаимосвязи с необходимостью обеспечивать социальный порядок и правопорядок.

Ключевые слова: мораль, право, справедливость, свободный выбор человека, социальный порядок, правопорядок.

Krysiuk Y. Morality and law: the problem of correlation.

Annotation: This article analyzes the interaction and the relationship between morality and law as key regulators of life the individual, society and the state from the point of view of justice and the free choice of the individual, as they relate to the need to ensure social order and the rule of law.

Key Words: morality, law, justice, free choice of the individual, the social order, legal order.